Recenze / Reviews

Michaela Lišková – Martin Šemelík (eds.): Jak se píší slovníky aneb Lexikografie pro každého[1]

Praha: NLN, 2019, 262 s.

Barbora Procházková
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha
bprochazkova@ujc.cas.cz

Lexikografie má v moderní evropské vědě své nezastupitelné postavení i stabilní badatelské zázemí. Výrazným příspěvkem k popularizaci v této oblasti v českém prostoru je kolektivní monografie *Jak se píší slovníky aneb Lexikografie pro každého*.

Kniha nabízí pohled do slovníkářské dílny s přesahem do dalších lingvistických disciplín (slovotvorba, sémantika, frazeografie, ortoepie, dialektologie aj.) včetně poučení o situaci v současné české a německé slovní zásobě.

Knížka vznikla za přispění tří akademických pracovišť. Její autorský kolektiv sestává ze současných i bývalých pracovníků Ústavu pro jazyk český AV ČR (oddělení současné lexikologie a lexikografie, oddělení jazykové kultury, oddělení stylistiky a sociolingvistiky a dialektologického oddělení), dále z pracovníků lexikografické sekce Ústavu germánských studií FF UK a Ústavu Českého národního korpusu FF UK.

Jak je uvedeno v předmluvě, knížka je popularizační, snaží se proto vědecké poznatky pojednávat čtenářsky přístupným, srozumitelným, odlehčeným a poutavým způsobem, dbá však přitom na věcnou správnost i aktuálnost traktovaných témat.

V českém kontextu se jedná o příručku, která na současném trhu dlouhodobě chybí, a zájemci o tuto problematiku ji proto zcela jistě uvítají. Z publikací, které u nás v posledních třiceti letech vyšly, se slovníkářství a tvorbě slovníků věnovaly pouze dvě z nich: *Manuál lexikografie* (H&H, 1. vyd. 1995) a *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny* (Ústav pro jazyk český AV ČR, 2016)[2], a to z ryze odborného

[1] Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

[2] V této souvislosti je důležité zmínit, že jednou z vůbec prvních mezinárodních příruček o lexikografii byl anglicky vydaný *Manuál lexikografie* (Manual of lexicography, Prague: Academia / The Hague, Paris: Mouton 1971, 360 s.), jehož autorem je historický lingvista a lexikograf česko-amerického původu Ladislav Zgusta. Ostatně na tuto kanonickou knihu odkazuje v deváté kapitole recenzované publikace i Michal Škrabal, když hovoří o základní opozici ekvivalentů, o překladových ekvivalentech a ekvivalentech výkladových (s. 107).

hlediska, byly tudíž určeny úzce zasvěcenému okruhu čtenářů. Předkládaná publikace má však ambice oslovit poněkud jiné publikum; v tomto smyslu jde tedy bezpochyby o záslužný čin.

Recenzovaná kniha je přehledně členěna na devatenáct kapitol uspořádaných do pěti oddílů, z nichž každý je věnován specializovanému okruhu lexikografických témat souvisejících se vznikem slovníkového díla. V jednotlivých kapitolách jsou popisovány dílčí aspekty slovníkového zpracování lexikálních jednotek, které lexikograf musí reflektovat při psaní slovníku. Vzhledem k omezenému prostoru si nyní podrobněji představíme alespoň některé z kapitol.

První oddíl nazvaný *Slovník je celý vesmír v abecedním pořádku* obsahuje úvodní kapitolu *Úvodem aneb První nahlédnutí pod lexikografickou pokličku*, jejímiž autory jsou Martin Šemelík a Michal Škrabal. Věnuje se vysvětlení samotného pojmu slovník, dále typologii slovníků z různé perspektivy (podle obsahu slovní zásoby, podle média a funkce) a konečně současným dvěma hlavním trendům ve zpracování slovní zásoby: technologické revoluci (využití jazykových korpusů při tvorbě slovníků a digitalizace slovníků) a demokratizaci (zapojení laické veřejnosti do slovníkových projektů).

Druhý oddíl s názvem *Casting na slova do slovníku* se zaměřuje na výběr slov do slovníku a jejich uspořádání v systému slovní zásoby. V rámci něj kupříkladu čtvrtá kapitola knihy (*Selfíčkářka dodebatovala u burčákomatu před retrobarákem aneb Jak se sbírají nová slova*, autory jsou Sylva Nzimba, Martina Rybová a Jakub Sláma) představuje nová slova v češtině a způsoby jejich zpracování dříve a dnes. Vysvětluje se v ní, jak vypadá shromažďování materiálu pro slovník formou excerpce a jakou roli v současnosti hrají elektronické zdroje, resp. internet při registrování a zpracování nové slovní zásoby. Dále si všímá fungování neologismů, obzvlášť neosémantismů, v jazyce a způsobů obohacování slovní zásoby vůbec (mj. zmiňuje i v dnešní době častý způsob vzniku nových výrazů skládáním – blendingem neboli křížením, kombinací slov).

Třetí oddíl nazvaný *Ponor do heslové statě* nás podrobně seznamuje se stavbou heslové statě, soustřeďuje se přitom na uvádění výslovnosti, odkazování, synonyma, výklad významu a exemplifikaci. V sedmé kapitole (*Nejen píšeme, ale i mluvíme. Poznámky k uvádění výslovnosti ve slovníku*) Lucie Jílková a Veronika Štěpánová pojednávají o tom, jakým způsobem mohou být ve výkladovém slovníku zpracovány informace vztahující se k výslovnosti, a konstatují, že uvádění fonetických přepisů u všech hesel (nejen u slov cizího původu) není v české lexikografii dosud běžné a znamená vyšší komfort při užívání slovníku. Autorky dále zdůrazňují, že při současné tvorbě moderního výkladového slovníku je tento přístup rozhodně žádoucí. Zároveň poznamenávají, že největší potíž v oblasti uvádění výslovnosti ve slovnících představuje v současnosti problém, jak získat vhodný materiál pro zaznamenání noremní výslovnosti, dosud totiž neexistují přiměřeně rozsáhlé korpusy, z nichž by se dala čerpat potřebná data.

Následující dvě kapitoly (osmá kapitola *Význam ve slovníku poprvé: slovníkový výklad* a devátá kapitola *Význam ve slovníku podruhé: překladový ekvivalent*), jejichž

autorem je Michal Škrabal, detailně nahlížejí ztvárnění výkladu významu heslových slov, který představuje jednu z největších výzev při zpracování jednotek ve výkladovém slovníku. Hned v úvodu osmé kapitoly se autor zabývá významem slova „význam" ve výkladovém jednojazyčném slovníku. Zmiňuje základní lexikografický nešvar – cykličnost výkladu významu (tzv. definice kruhem) – a spolu s příklady konkrétních skupin hesel z připravovaného *Akademického slovníku současné češtiny* (dále jen ASSČ) pak uvádí základní typy definic, které má lexikograf k dispozici (výklad opisný, ostenzivní, extenzivní, výklad pomocí synonyma, slovotvorný odkaz namísto plnohodnotné definice). Rovněž zdůrazňuje, že je třeba mít promyšlenou otázku metajazyka v rámci celého slovníku (tento fakt bývá v české lexikografické praxi často opomíjen), ten by měl být tvořen nejfrekventovanějšími a nejobecnějšími slovy jazyka. V deváté kapitole upozorňuje na skutečnost, že pro autora překladového slovníku je hlavním úkolem najít vhodný protějšek/ekvivalent k danému slovu. Lexikograf se tu setkává s problémem asymetričnosti slovní zásoby obou jazyků a musí řešit i aspekt jedinečné interpretace světa odrážející se v jazyce, tj. jak uživatelé různých jazyků člení svůj svět a pojmenovávají jeho části. Dále se zaměřuje na jednotlivé typy ekvivalence (úplná u terminologie, částečná, nulová v oblasti reálií) a způsoby jejich kompenzace ve slovníku (glosa, údaje o valenci, stylové a oborové kvalifikátory, výslovnost, exemplifikace). Závěrem konstatuje, že proces hledání protějšku v cílovém jazyce dnes oproti dřívějšku vychází daleko více z korpusových dat (paralelní korpusy).

Vít Michalec pak v desáté kapitole (*Jak se (ne)ztratit ve slovníku aneb K čemu jsou čísla ve slovníkových definicích*) na příkladech několika polysémních hesel z připravovaného ASSČ ukazuje, jak funguje a k čemu slouží odkazování ve výkladovém slovníku (snazší orientace v dokladech přiřazených k jednotlivým významům, registrace slovotvorných vztahů ve slovníku a správné usouvztažnění odvozeného slova se slovem základovým a jeho významem).

Jedenáctá kapitola s názvem *Povídání o synonymech* autorů Martina Šemelíka, Marie Vachkové a Věry Kloudové přináší zamyšlení nad tím, co jsou to synonyma a s čím je v komunikaci spojena volba toho nejvhodnějšího z nich (výskyt v podobném kontextu, schopnost asociace). V této souvislosti autoři upozorňují také na užitečné zdroje při hledání vhodného synonyma (které se mohou dobře doplňovat s nabídkou klasických slovníků), jako jsou tezaury nebo v prostředí internetu tzv. *word cloud* (neboli slovní mrak, tj. generování shluku klíčových slov k tématu). Zmiňují i jiné nástroje využitelné při zpracování synonym ve slovníku, např. *nástroj SyD* v rámci rozhraní Českého národního korpusu, umožňující na základě vygenerovaného koláčového grafu zjistit rozdíly v užití zadaných synonymních výrazů nebo jejich výskyt v žánrech psaného jazyka. V další části příspěvku představují i jeden z modulů *Kookurenční databanky* CCDB Ústavu pro německý jazyk v Mannheimu, sloužící pro srovnávání blízkých synonym.

Ve dvanácté kapitole (*Z lexikografické dílny Velkého německo-českého akademického slovníku. Slovníkový příklad*) se Marie Vachková zamýšlí nad výběrem příkladů

do slovníku, konkrétně do překladového německo-českého slovníku vznikajícího v Ústavu germánských studií FF UK. Na ukázkách z německých i českých překladových a výkladových slovníků ilustruje, jak by měl vypadat vhodný slovníkový doklad. V této souvislosti autorka rovněž poukazuje na to, že lexikograf je při práci vystaven působení tří faktorů, jakými jsou ohled na potenciálního uživatele, vhodný výběr spojení z korpusu podle hodnot frekvence a pevnosti spojení a stres z časového skluzu.

Čtvrtý oddíl nese stručný název *Slovník a…* a věnuje se vybraným dílčím oblastem lexikografického zpracování hesel, jako je slovotvorba, terminologie, frazémy, nespisovné výrazy nebo lexikálněsémantická skupina hesel označujících barvy.

Třináctá kapitola (*O rubínové zahradě, skrytém ohni a obilnici jazyka aneb Slovotvorba ve slovníku podruhé*, autorem je Martin Šemelík) si všímá způsobů slovníkového zachycení slovotvorby (v doprovodných slovníkových textech, v heslových statích slovotvorných prostředků nebo s pomocí typografických prostředků) a také zpracování příbuzných slov ve slovotvorných oddílech heslových statí. Autor si klade otázku, podle jakých kritérií příbuzná slova ve slovotvorném oddíle lze uspořádat (na základě slovotvorné motivace, abecedně, frekvenčně). V závěru upozorňuje na slovotvorný modul internetové platformy *Canoo.net*.

Ve čtrnácté kapitole (*O vlku, koze a zelí. Slovník a odborné názvy*) Jana Nová tematizuje zpracování odborných názvů (termínů) ve všeobecném výkladovém slovníku. Zamýšlí se nad tím, jakou formu jejich zpracování ve slovníku očekává uživatel (názornost a srozumitelnost výkladu) a jakou jazykovědec (formální jednotnost hesel) a odborník (odborná správnost a přesnost výkladu). Nastiňuje faktory výběru termínů do slovníku, mezi které patří především zřetel k uživateli, frekvence a známost. Dále naznačuje způsob práce s těmito hesly, zahrnující mj. práci s odbornou literaturou a kontrolu hesel u specialisty na daný obor, jehož úkolem je dohlédnout na to, aby zjednodušení odborné stránky výkladu nepřesáhlo míru tolerance.

Sedmnáctá kapitola (*Barevná čeština aneb Lososové noviny, hřebíčková mezulánka a mátová svatba*), jejíž autorkou je Michaela Lišková, se zabývá zpracováním zajímavé a velmi specifické skupiny lexikalizovaných pojmenování označujících barvy a barevné odstíny ve výkladovém slovníku. Autorka upozorňuje na to, že postižení barevných odstínů ve slovníku není snadná věc a že záleží na konotacích, které tato slova přinášejí (květinová vůně, chuť ovoce, třpyt drahých kamenů aj.). V závěru připomíná, že jazykový obraz světa je kulturně podmíněn a v čase se proměňuje, a proto zpracování tohoto typu slov nelze mechanicky přejímat z předchozích slovníků.

Pátý oddíl nazvaný *Davidové a Goliášové* pak mapuje zařazování nářečních jednotek do slovníku a dále proces zpracování prvního rozsáhlého výkladového slovníku na akademické půdě.

V pořadí osmnáctá kapitola celé knihy (*Nářeční lexikografie aneb Složitá cesta od oblastních slovníčků po celonárodní nářeční slovník*, její autorkou je Hana Goláňová) se tak věnuje popisu lexikálních nářečních jednotek a dává nahlédnout do tvorby nářečních slovníků zpracovávajících nářeční a regionální slovní zásobu. Úvodem si

v malém historickém exkurzu do bádání v oblasti nářečního lexika všímá nejen prvních historických (J. Hus, J. Blahoslav), ale i prvních vědeckých (F. Bartoš, F. Š. Kott, B. Havránek aj.) pokusů o zachycení nářečního lexika. Samostatné části jsou zaměřeny na zpracování oblastní slovní zásoby v současné dialektologii a regionální zásoby jak z pohledu laika (laické interaktivní lexikony v prostředí internetu), tak i z pohledu dialektologa (Český jazykový atlas). Závěrečná část je pak věnována přípravě celonárodního nářečního slovníku – *Slovníku nářečí českého jazyka*, který od roku 2011 vzniká v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR.

Poslední, poměrně obsáhlá, devatenáctá kapitola Věry Dvořáčkové s názvem *Největší výkladový slovník českého jazyka* referuje o vzniku, struktuře a charakteru prvního vědecky podchyceného a našeho největšího akademického výkladového slovníku – *Příručního slovníku jazyka českého*, se kterým jsou spojeny i počátky moderní české lexikografie. Nejprve se zmiňuje o prvních velkých jednojazyčných slovnících v Evropě a všímá si, jakou roli hrály při vzniku budoucího českého lexikonu. V dalších částech se věnuje institucionálnímu zabezpečení a vývoji koncepce budoucího slovníku i sběru slovníkového materiálu, dále pak financování a personálnímu zabezpečení takového projektu.

V samostatném šestém oddíle je na závěr knihy pro zájemce o hlubší vhled do problematiky k dispozici poměrně podrobný aparát použité a citované odborné literatury, zahrnující kromě slovníků, lexikografických a lingvistických platforem, internetových zdrojů a odborné literatury k tématu rovněž odkazy na jazykové korpusy, beletristickou literaturu a různé další prameny (např. odkaz na českou fonetickou transkripci).

K posuzované knize lze jen na okraj připojit několik dílčích poznámek či připomínek. V prvé řadě se jedná o chybné uvedení ISBN (namísto 978-80-7244-718-9 má být 978-80-7422-718-9). U některých obrázků mohla být zvolena čtenářsky vstřícnější velikost písma usnadňující jejich čtení. V kapitole pojednávající o hodnocení lexikálních jednotek z hlediska časové platnosti je poněkud sporné označení výrazu *bandor* (‚oválné, slané pečivo', s. 29) kvalifikátorem histor., který je vyhrazen pro historismy, tedy výrazy označující zaniklé skutečnosti. Vzhledem k tomu, že se jedná o slovo s územní příznakovostí, označující dosud existující reálii, měla by být teritoriální platnost jednotky správně naznačena kvalifikátorem region.[3]

Knížka *Jak se píší slovníky* přináší vedle věcného poučení také řadu zajímavostí, námětů a inspirací jak pro zkoumání obecných i specifických lexikografických témat, tak pro sestavování výkladových i překladových slovníků. Je určena nejen lingvistům,

---

[3] Elektronický *Slovník nářečí českého jazyka* uvádí slovo *bandor* jako jednu z několika variant u hesla *bandur*. Varianta *bandor* je lokalizována do místa: Nemyslovice MB, Zábřeh SU, což potvrzuje její nářeční, teritoriálně vymezenou platnost. V připravovaném ASSČ je heslo zpracováno s variantním záhlavím *bandor*, *bandur* a obě jeho varianty kvalifikovány jako region., zejm. Čechy. K problematice vymezení pojmů archaismus a historismus u označení potravinářských výrobků srov. též článek Michaely Liškové (Jazykovědné aktuality 3–4/2015, 113–114).

lexikografům, studentům vysokých škol (jako pomocný učební text v rámci úvodních bakalářských lexikologických kurzů) a pracovníkům z praxe, nakladatelstvím a překladatelům, ale především neodborné veřejnosti se zájmem o problematiku tvorby slovníků. Pro laického čtenáře je tak přehlednou prezentací moderní lexikografické práce a lexikografických metod. Její autoři se nesnažili o vyčerpávající rozbor této problematiky. Je samozřejmé, že omezený rozsah i zaměření publikace neumožnily zařadit některé další lexikografické otázky, se kterými se lexikograf při své práci setkává, jako je např. zpracování tzv. malých slovních druhů (předložky, spojky, částice, citoslovce), uvádění etymologické informace nebo zpracování antonym a mnohé jiné.

S ohledem na pestrost autorského kolektivu nebylo vždy snadné udržet jednotný styl v celém textu. Jak sami autoři v předmluvě poznamenávají, při výkladu složitých témat byli nuceni pro srozumitelnost přistoupit na určitá zjednodušení a naopak při důrazu na odbornou stránku zase slevovat z popularizačního stylu. Přesto se díky srozumitelné, uvolněné a vtipné formě zpracování výkladu jednotlivých témat spolu s bohatým aparátem slovníkových ukázek a konkrétních ilustrativních příkladů hesel, včetně názorných tabulek a obrázků, podařilo sestavit čtenářsky atraktivního a vstřícného průvodce zákulisím tvorby slovníků a napomoci rozvoji slovníkářské kultury u nás.